

Srečo Dragoš

POLITIZACIJA RIMSKOKATOLIŠKE CERKVE

POROČILO O RAZISKAVI

UVOD

Med vsemi svetovnimi religijami je krščanstvo najbolj *prozelitsko* naravnano. To pomeni, da je usmerjeno v nenehno širjenje, ki je neizvedljivo brez pridobivanja novih pripadnikov. To širjenje članstva pa je seveda nemogoče brez spreobrnjenja (konverzije). Prozelitska usmerjenost religij je pogosta, tako rekoč značilna, čeprav je res, da ni nujna. Obstajajo religije, ki niso prozelitske, in po drugi strani obstajajo tudi povsem nereligiozne tvorbe, ki so lahko izrazito prozelitske (npr. nekateri državni režimi, institucije). Argumenti za trditev, da je prozelitstvo najbolj izraženo ravno v krščanstvu, so v glavnem teološki ali sociološki. Prvi so tisti, ki jih najdemo v Svetem pismu in v njegovih interpretacijah, bodisi uradnih (cerkvenih) ali neuradnih. Brez nagovarjanja drugih k sprejetju drugačnih vrednot, kot so jih imeli prej, brez spreobrnjenja k drugačni kulturi in brez pridobivanja za nove vzorce socialnega ravnanja si krščanstva sploh ne moremo predstavljati. Svetopisemski teksti so tako rekoč eno samo potovanje; transcendenca (navezava na Boga) je nerazdružljivo povezana z interkulturalnim potovanjem, se pravi, s fizičnimi premiki po teritorijih različnih kultur (judovskih, poganskih). Sociološki argumenti pa so v empiričnih trendih, ki jih lahko ilustriramo s številkami. Na primer: v zadnjih petsto letih je krščanstvo pridobilo več pripadnikov kot katera koli druga svetovna religija. Skoraj polovica svetovnega prebivalstva se prišteva k dvema najbolj razširjenima religijama, muslimanski in krščanski; prvih je nekaj več kot milijarda, kristjanov

pa okrog dve milijardi. Prozelitsko težnjo pa gotovo še bolj nazorno ilustrirajo krščanski misijoni: na svetu je več kot 300 tisoč krščanskih misijonarjev. To ni podatek iz prejšnjih stoletij, ko je bilo fizično misijonarstvo še pomembnejše zaradi nerazvitih sredstev množičnega obveščanja; gre za aktivne misijonarje v 90-tih let dvajsetega stoletja. Pri tem tudi ni zanemarljiva struktura držav, iz katerih misionarji prihajajo. Poglejmo spisek desetih držav, v katerih se rekrutira največ misijonarjev in ki imajo zato v svetovni bilanci krščanskih misijonarjev najštevilčnejši delež. Največje *izvoznice* misijonarjev so torej ZDA (69.000), potem Španija, na tretje mesto se uvršča Italija, sledijo pa Francija, Nemčija, Kanada, Velika Britanija, Nizozemska, Irska in Belgija (9.000). Iz tega izhaja pomemben sklep za krščanski prozelitizem: celo v dobi globalizacije in v času hiperrazvitosti svetovnih komunikacijskih sredstev ostaja krščansko misijonarstvo izrazit trend, ki ga nikakor ne moremo imeti zgolj za relikv preteklosti; narobe, med največjimi izvozniki te dejavnosti so razvite države Zahoda, ki s svojim gospodarstvom, politiko in kulturo diktirajo globalne trende po vsem planetu. Uvozniki misijonarjev so seveda manj razviti in nerazviti, torej tisti, ki jim je globalizacija vsiljena, kar pomeni dvojje: da se ji ne morejo izogniti in da jim vstop v globalne trende prinaša več negativnih kot pozitivnih učinkov. Na vrhu seznama *uvoznic* krščanskih misijonarjev so Brazilija, Kongo, Argentina, Južna Afrika, Mehika, Filipini in Venezuela (gl. O'Brien, Palmer 1999).

Navedeni podatki so lahko dobra iztočnica za številne teme, ki nikakor niso nove,

postajajo pa spričo globalnih trendov izjemno pomembne tako za kristjane kot za nekristjane, tako na makro kot za mikro nivojih. Čeprav v tem prispevku ne bom načeljal teh vprašanj, naj jih naštujem: vprašanje inkulturacije, asimilacije in kulturnega imperializma; vprašanje univerzalnosti krščanskih načel, njene etike in celotne religije tudi v postmodernih razmerah; vprašanje prozelitizma v trendih pluralizma, sekularizacije in sočasne verske revitalizacije; vprašanje institucionaliziranih religij, religioznih kontestacij in verskega trga; vprašanje osmislitvenih identitet in strategij na osebnih, skupnostnih in nacionalnih ravneh; vprašanje vrednostne racionalizacije (razmerje med sredstvi in cilji na verskem področju); vprašanje uspešnih in neuspešnih, dopustnih in nedopustnih prozelitskih načinov itn.

V nadaljevanju se bom omejil na ožje vprašanje, ki je v zvezi s prejšnjimi in je izredno aktualno za prihodnost krščanstva na Slovenskem. Ker je krščanstvo pri nas najštevilnejše v katoliški varianti in ker je Rimskokatoliška cerkev (skrajšano: RKC) najvidnejši akter katolicizma, si poglejmo, kako ona danes ravna s prozelitizmom. Gre za naslednji problem, ki je vreden strateškega premisleka in ni enostavno rešljiv (čeprav so mnogi prepričani, da je): Če je »živo« krščanstvo možno le, ko je dejavno, in če je dejavno krščanstvo le tisto, ki je v družbi prisotno tudi javno, saj je le tako lahko vidno, (pre)pričuječe, sproščeno, prepoznavno, vabljivo, kako torej vero v javnosti *razmejiti od ostalih načinov javnega delovanja, ki niso verski*, ker delujejo po drugačnih »kodih«, drugih pravilih, skratka, po neverških principih?

Konkretnije rečeno: kako krščansko vero – ki temelji na ljubezni, upanju in transcendenci (človek, Jezus, Bog) – razmejiti od drugih javnih aktivnosti, ki se utemeljujejo na drugačnih vrstah »ljubezni«, npr. na interesu po denarju (trg) ali po moči (politika), na interesu po produkciji preverljivih resnic (znanost) ali po njihovi uporabi (tehnika), na interesu po produkciji estetskih norm (umetnost) itn. Problem je še bolj zapleten. Kajti še pred vprašanjem, kako razmejiti verske dejavnosti v javni sferi

od ostalih, neverških dejavnosti, je treba seveda razmisliti, ali je razmejitev sploh potrebna. In če je, ali je potrebna družbi in državi ali RKC, ali obema ali samo eni ali drugi? Nekateri bi še dodali – ali je razmejitev sploh dopustna. Namreč, ali ni vse, kar je neverško, že tudi *protiversko*, torej škodljivo (za vero)? Še bolj konkretno. Ker je ena najpomembnejših javnih dejavnosti prav politika (že po definiciji), kako razmejiti vero od politike? Je to sploh nujno, je to zgolj koristno (čeprav morda ne nujno) ali je celo škodljivo? Kako te dileme rešuje RKC na Slovenskem?

PROBLEM

V nadaljevanju predstavljam raziskavo (naročnik je Zavod za odprto družbo), s katero sem poskušal odgovoriti na prej zastavljena vprašanja tako, da sem se osredotočil na politično dogajanje v času zadnjih parlamentarnih volitev. Zgodovinskih in socioloških analiz razmerja med RKC in politiko je precej in jih tu ne bom povzemal. Zanimalo me je, kako današnja RKC – tu in danes – razume svoj odnos do politične sfere. Ravno čas pred volitvami je zelo primeren za evidenco in premiselek strategije RKC. Ne pozabimo:

- da je osnovna vizija in temeljno poslanstvo RKC predvsem versko pogojeno, kar velja tudi v primeru, ko RKC obravnavamo izključno v sociološkem smislu, torej kot institucijo (gl. van der Ven 1996),
- da je krščanstvo, zlasti v katoliški varianti, močno prozelitsko naravnano,
- da se lahko krščanske vrednote in prepričanja versko in socialno realizirajo šele z javnim delovanjem (seveda hkrati tudi na osebni, celo intimni način, ne pa zgolj na zaseben),
- da se z realizacijo krščanstva v javnosti odpre vprašanje odnosa do drugih ver in do vseh ostalih neverških dejavnosti, ki se tudi prakticirajo javno,
- da je ravno politika (razumljena v širšem in v ožjem smislu, t. j., tudi neposredno v zvezi z državno oblastjo) ključno področje za regulacijo javnih delovanj.

V prispevku prikazujem predvolilno dogajanje z vidika prisotnosti RKC v javnih medijih. V tej napovedi pa je že prva ugotovitev. Začetno iskanje verskih vsebin v predvolilnem času se je končalo kot spisek medijskih izjav in dogodkov, ki so skoraj brez izjeme povezani le z RKC, ne pa z drugimi verskimi akterji. Ta rezultat se zdi presenetljiv, če upoštevamo, da je pri nas uradno registriranih nekaj čez trideset različnih verskih skupnosti in cerkva, neformalnih pa je verjetno še več. Hkrati pa je tudi razumljiv, saj je RKC najmožnejša, najmočnejša, najbogatejša, najbolj organizirana in javno najbolj eksponirana verska institucija od vseh. Pri tem seveda velja, da ni nujno vse, kar je razumljivo, tudi (ne)sprejemljivo. Zato je treba – ker gre za občutljivo temo – pojasniti vrednostna izhodišča, ki so uporabljena pri interpretaciji zbranih podatkov. O tem govori naslednji razdelek (Kontekst), s katerim opozarjam na dvoje: prvič, da verodostojnost empiričnih podatkov ni isto kot verodostojnost interpretacije teh podatkov, in drugič, če boste iste podatke presojali z drugačnih vrednostnih izhodišč, boste dobili tudi drugačno razlago istih podatkov. Še prej pa nekaj uvodnih pojasnil o pomenu in namenu celotne raziskave.

Pomen: analiza je časovno usmerjena na obdobje od srede septembra do srede oktobra 2000, ko je na Slovenskem potekala organizirana kampanja za parlamentarne volitve. Predmet analize so tiskane in avdiovizualne vsebine, ki so jih v omenjenem času objavili naslednji mediji množičnega obveščanja: Družina, Mag, Mladina, Delo, Nedelo, Dnevnik, Večer, Slovenske novice, nacionalna televizija Slovenija 1, zasebna TV3, prvi program Radia Slovenija in katoliški Radio Ognjišče. Analiza se osredotoča na medijsko navzočnost in obravnavo vseh tistih vsebin (dogodkov, vprašanj in problemov), ki v javnosti veljajo za *sporne* in so z vidika verskih akterjev (predstavnikov cerkva in verskih skupnosti na Slovenskem) *odločilnega pomena*. Podčrtana kriterija sta zastavljena precej široko in sta za selekcioniranje gradiva uporabljena le, če se pojavljata hkrati. Kot vsebine »odločilnega pomena« so mišljene tiste, ki jih verski

akterji sami opredeljujejo za take, ker ocenjujejo, da so tako ali drugače povezane z njihovim temeljnim verskim poslanstvom. Merilo »spornosti« pa je javno izraženo nestrinjanje (kogar koli) o rešitvah, predlogih ali razpravljanju v zvezi s temi vsebinami ali neskladnost slednjih z zakonodajo.

Primer: recimo, da kdo v medijih izrazi stališče, da morajo imeti verske skupnosti svobodo v svojem javnem delovanju. Taka zahteva bi postala predmet analize samo tedaj, če bi ji kdo kakor koli nasprotoval oz. jo relativiziral, saj sta le v tem primeru navzoča oba kriterija hkrati (»odločilni pomen« in »spornost«). Naslednji primer: če bi kateri akter ocenil, da je za izvajanje njegovega poslanstva ključnega pomena javni poziv k (proti)verski nestrpnosti, bi bil tak dogodek vključen v analizo tudi tedaj, če ne bi bil deležen nikakršnega nasprotovanja ali kritičnega komentarja (ker bi npr. ostal medijsko popolnoma prezrt), saj je v nasprotju s 63. členom Ustave RS.

Namen: s kvalitativno analizo preveriti morebitno navzočnost kulturno-bojnih vsebin v slovenskih množičnih medijih v času predvolilne kampanje za parlamentarne volitve. Dejstvo je, da je kulturni boj igral v slovenski zgodovini pomembno (usodno) vlogo. Prav tako je res, da ima ta zgodovinska izkušnja še danes opazen vpliv na sodobno politično kulturo pri nas – o tem namreč vlada precejšen konsenz tako med desnimi kot levimi političnimi silami, tako med konservativci kot liberalci, tako med predstavniki državnih kot verskih institucij, čeprav se razlikujejo v vsem drugem (v interpretaciji pomena, akterjev, dogodkov in odgovornosti za kulturni boj). O aktualnosti in potencialni nevarnosti kulturnega boja pa ni bistvenih razhajanj, tudi v strokovnih krogih ne.

KONTEKST

Zaradi večpomenskosti terminov *kulturni boj* in *klerikalizem*, ki sta pomembna za to analizo, naj na kratko pojasnim njun opis in vsebinsko opredelitev (definicijo).

KULTURNI BOJ

Opis: izvorno gre za zgodovinski spor interesov in kompetenc med pruskim državnikom Ottom von Bismarckom, ki je kot ministrijski predsednik predstavljal centralno državno oblast, in med katolicizmom oz. RKC kot versko predstavnico (nadnacionalne) oblasti s centrom izven države, v Vatikanu. Nasprotovanje se je stopnjevalo v 70. letih 19. stoletja, njegova eskalacija pa pomeni širjenje sporov glede na intenzivnost in obseg konfliktnih odnosov med vpletenimi akterji. Spočetka je šlo za politično nasprotovanje sklenitvi konkordata (ki ga je podpisal avstrijski cesar Franc Jožef I. 1855), nato pa je spor prerasel v strankarsko (konservativci/liberalci/socialisti) in versko nasprotje (verni/neverni) ter se v tej obliki razširil tudi na slovenski prostor. V tem smislu lahko datiramo začetek kulturnega boja na Slovenskem v leto 1884, ko sta politika Ivan Tavčar in Ivan Hribar ustanovila politični časopis Slovan. Z njim sta začela širiti izrazito narodnoafirmativne in liberalno usmerjene ideje, ravno takrat pa je v časopisu Slovenec začel nastopati teolog, pozneje škof Anton Mahnič, ki je terjal čim bolj načelen in neizprosni boj proti vsem, ki tako v kulturnih kot narodnostnih kot v političnih vprašanjih kakor koli odstopajo od strogega katoliškega (cerkvenega) stališča. Prva dva sta potegnili na svojo stran večinski del laične inteligence, tretji pa je pridobil večino duhovnikov, ki so v tistih časih sestavljali večino tankega sloja slovenskih intelektualcev. Nato se je na teh osnovah formiral tudi politični prostor (nastanek strankarskih blokov), vključno s sindikati in drugimi civilnimi ustanovami – in s posledicami take profiliranosti družbenih sporov se otepamo še danes. Idejno-bojna kultura je torej modernistični resentiment, mobilizacijsko uporaben tudi v post-modernih razmerah.

Opredelitev: kulturni boj je amalgam konfliktnih odnosov s treh ravni: *politične* (med konservativno in liberalno opcijo), *državne* (med predstavniki državnih in cerkvenih oblasti) in *nazorske* (med pravoverniki, krivoverniki, drugoverniki in

neverniki). Z »amalgamom« mislim na tako kombinacijo konfliktov, v kateri je detektiranje njihovega izvira (razlikovanje omejenih ravni) za akterje neuporabno in namensko zamegljeno, kar še dodatno izziva konfliktna razmerja med vpletenimi. Ravno to daje celotni politični kulturi specifično kvaliteto, ki jo izražamo s sintagmo »kulturni boj«.

KLERIKALIZEM

Opis: izvorno je ta termin opredeljeval odziv cerkvenih funkcionarjev na politične nasprotnike – t. j., apologiziranje religioznih idej in posvetnih interesov verske institucije – v razmerah, obremenjenih s kulturnim bojem. Iz prejšnje definicije izhaja, da so v kulturnoboju vzdušju bistveno zamegljene nekatere razločitve, ki so odločilnega pomena za konsenzualno reševanje sporov, npr. razlikovanje med posvetnimi in religioznimi, civilnimi in državnimi, političnimi in nepolitičnimi, (proti)verskimi in nevernskimi vprašanji, problemi, kompetencami. Od tod izhaja vrsta problemov za nepristransko analizo klerikalizma kot družbenega pojava. Oteženo je kvalificiranje njegove strategije v smislu ofenzivne ali obrambne drže, prav tako je oteženo presojanje same (ne)upravičenosti klerikalizma v konkretnih primerih in lahko je nezanesljivo celo identificiranje akterjev, ki ga izvajajo. Značilnost pristranskih analiz je ignoriranje dinamike kulturnega boja, ki ni mogoč brez (vsaj) dveh strani, kjer vsaka od njiju razpolaga z lastno interpunkcijo zaporednih dogodkov, odločilnih za interakcijski pogon konfliktnosti. To pomeni, da obe strani izhajata iz vzročno-posledične razlage njunega spora, v kateri vsaka stran začetek konfliktna komunikacije izpeljuje iz drugih dogodkov ali pa iz drugih pomenov istega dogodka. Posledica: kar je zame odziv na tvoje dejanje, je zate vzrok za tvoj odziv na moje dejanje, na katerega se odzivam, itn. Zato je bil na Slovenskem že zelo zgodaj identificiran ter kritiziran tudi »rdeči« (komunistični) klerikalizem in ne samo »črni« (cerkveni).

Opredelitev: klerikalizem je *presojanje neverskih vprašanj z verskimi kriteriji* (npr. presoja etičnih, estetskih, političnih, ekonomskih, znanstvenih vprašanj s konfesionalnimi merili) *ali narobe* (npr. spodbijanje verskih resnic s sklicevanjem na politične ali znanstvene resnice) *ter aplikacija takih presoj z uporabo družbene moči*. Iz te opredelitve izhaja dvoje opozoril. Prvič: klerikalizem ni »rezerviran« zgolj za klerike. Drugič: sklicevanje na versko izročilo pri presojanju neverskih problemov (s sekularnih področij) še ne pomeni klerikalizma, dokler niso v »igro« vpletena institucionalna sredstva pritiska, npr. pri apeliranju na javno mnenje, pri povezovanju s političnimi akterji, pri pogajanju z državo ipd. Zaradi tega je tudi razumljivo, da je vsakršna kombinacija verskih in političnih prepričanj (čeprav ni prepovedana) zelo nevarna za klerikalizacijo politike in politizacijo vere. Nevarna je zaradi nazorskih in strukturnih razlogov. Zakaj?

V nazorskem smislu so prepričanja osnovna podlaga tako političnih kot verskih opredelitev. Ravno vrednostnih usmeritev, v katere smo prepričani, pa ni mogoče eksaktno utemeljevati ali spodbijati. Ta okoliščina po eni strani izrazito otežuje ohranjanje razlike med obema vrstama prepričanj, po drugi strani pa je podobnost med njima prav argument za razlikovanje, ne pa za zamegljevanje. Ko sta v kozarcu zmešana olje in voda, ju lahko ločite samo z razlikovanjem sestavin v kozarcu, čeprav je res, da se prst v kozarcu vselej dotika obeh. Druga komplikacija v primerih prepletanja verskih in političnih prepričanj je strukturna in izhaja iz politike kot področja, ki je specializirano za operiranje z interesi (ne pa npr. za resnico ali pravico ali produkcijo dobrin, za kar so pristojni drugi sektorji). Mešanje političnih in verskih prostorov je mešanje vode in olja. Politični sistem, njegova pravila, institucije in akterji so mehanizmi za regulacijo moči pri artikulaciji in koordinaciji interesov v funkciji rangiranja ciljev, s katerimi mobiliziramo ljudi v želeno smer. Zato se s prežemanjem verske in politične sfere – neodvisno od iskrenosti prve in demokratičnosti druge – vera vselej profanizira že s tem, ker neizbežno podlega

strukтури preigravanja moči in interesov, kar je močna skušnjava za nastanek klerikalizma (se pravi, za njegovo kompletiranje z realizacijo drugega pogoja iz prejšnje opredelitve). Zato je smiselno, da klerikalizem pojmovno razlikujemo od (klerikalnih) skušnjav, ki so njegov interesni pogoj; šele ko se tovrstne skušnjave spojijo z družbeno močjo, nastane klerikalizem kot družbeni pojav. Ker je omenjena razlika bistvena za analizo predvolilnih soočenj, velja pojem skušnjave dodatno precizirati kot *težnjo po klerikalizaciji politike in politizaciji vere, izraženo v dejanjih, kjer se politični dogodki in politične opredelitve podpirajo ali pa kritizirajo z religioznimi argumenti*.

V primeru, ko akter tovrstno ravnanje povzdigne v svoje življenjsko poslanstvo in z njim nadomesti vse druge mogoče načine odzivov, tedaj imamo opraviti s *fundamentalizmom*: »Pristni fundamentalist je oboje, verski in politični; dejansko je prepričan, da okoliščine od njega terjajo politično udejstvovanje (mogoče tudi nasilno) z namenom, da izpolni svoje religiozne dolžnosti« (Appleby 1998: 280).

ANALIZA

Prvi vtis: glede na količino analiziranega gradiva je spisek klerikalnih skušnjav presenetljivo skromen. To je dobro. Kot indikator kulturnega boja pa je lahko ta vtis zavajajoč. Zato opozarjam na naslednje povezave med problemskimi področji, ki izhajajo iz empirične evidence dogodkov in izjav:

KURATI

Kako je bila ta tema medijsko prisotna v predvolilnem času? Predstavniki vlade in RKC podpišejo sporazum o duhovni oskrbi vojakov v slovenski vojski. Zato naj bi zaposlili samo katoliške in (pozneje) evangeličanske duhovnike kot predstavnike »avtohtonih« verskih skupnosti, jim podelili vojaške čine ter jih kot državne uslužbenca plačevali iz proračuna. Kot glavni argumenti se navajajo zlasti: sklicevanje na ustavne pravice vojakov, predviden vstop Slovenije v NATO in kompatibilnost z evropskimi rešitvami na tem področju. V javnosti se takoj pojavijo pomisleki in ugovori nekaterih strokovnjakov. Sporazum kritizirajo v tem smislu: uvedba kuratov ni edini ustavno dopustni način duhovne oskrbe v vojski, je pa eden najslabših, kurati niso nikakršen pogoj za vstop Slovenije v NATO (ki je sploh še negotov), v demokratičnih družbah je na razpolago vrsta drugačnih rešitev, v Slovenski vojski ni bila in ni kratena verska pravica nikomur, predvideno zoženje duhovne oskrbe na »avtohtone« vere pomeni nevarnost diskriminacije in utegne biti protiustavno (pri nas ni »avtohtonih« ali »neavtohtonih« verskih skupnosti in takih cerkva), vsekakor pa za to (še) ni zakonske podlage, odnosi države s cerkvijo so zaostreni in ob tem še vedno finančno nedorečeni, sama vsebina duhovne oskrbe ostaja izrazito nejasna (nevarnost ideologizacije), ignorira se angažiranje nekonfesionalnih strokovnih profilov, ki imajo v javnosti večji ugled, ignorira se negativna izkušnja s kurati iz druge svetovne vojne kot tudi slovenska teritorialna specifičnost, kjer so razdalje med vojašnicami in okoliškimi verskimi objekti zelo majhne, izhodi vojakov pa pogosti, itn. Omenjeni sporazum izrazito podpira RKC in stranki NSi in SDS, ostale politične stranke pa ga kritizirajo. Pri tem opozarjajo na več spornih vsebin ali pa vsaj kakšno (SLS+SKD); radikalno, pavšalno in v celoti pa sporazum zavrača SNS, in sicer s stališčem, da »gre za nevaren prejudic vaticanskega posega v slovenski prostor ob blagoslovu Vatikana, cerkvene združbe Opus dei in verjetno tudi kake ameriške obveščevalne službe ter ob kolaborantstvu ekstrem-

nih desničarjev« (Večer, 3. X.). To oceno potem javno demantira Ministrstvo za obrambo, zanika nevarnost politizacije vojske, odklonilnost SNS pa razlaga s tem, da predsednik te stranke »nasprotuje vključevanju Slovenije v NATO« (Dnevnik, 26. IX.). V istem času napove Slovenska škofovska konferenca enak način reševanja »duhovnih« vprašanj tudi na drugih področjih. Ta cilj uporablja cerkvena stran kot dodaten argument zavzemanja za »sporazum o duhovni oskrbi vojakov, ki bi ga bilo mogoče razširiti na duhovno oskrbo v zdraviliščih, bolnišnicah, zaporih..., v ustanovah pač, kjer je gibanje omejeno« (Večer, 3. X.). Evangeličani dodajajo, da so tudi oni »avtohtoni«, poudarjajo prostovoljno odločanje vojakov za duhovno oskrbo in vidijo ohranitev enakopravnosti z RKC v sklenitvi enakega sporazuma, ki bi veljal tudi zanje (Delo, 3. X.). Eksplicitno povezavo med omenjenim sporazumom in kritikami, ki jih imajo za protiverske, vidijo komentatorji v Magu. Poudarijo, da je s podpisom tega sporazuma ta stvar »z lahkoto urejena«, kar je zasluga Janše kot obrambnega ministra in pravosodne ministrice Brezigarjeve (oba kandidirata na volitvah). Kritike sociologov na isto temo Magovi interpreti povezujejo s komunistično mentaliteto (Mag, 39/2000).

Ugotovitev: obrambno ministrstvo, ki se je v kratki zgodovini Slovenske vojske soočalo s številnimi aferami na ključnih področjih (obrambna usposobljenost, kadrovska in materialna neracionalnost, orožarske afele, strankarska politizacija itn.), je s hitrim sporazumom z RKC sprožilo kritične pomisleke v javnosti ravno na področju, ki doslej v javnosti ni bilo problematizirano. Ni znan noben primer, ko bi se vojak ali oficir pritoževal, da mu je onemogočena pravica do verskega izražanja, ni bilo strokovnih raziskav na to temo, niti javne ali politične diskusije o tem vprašanju. Sporazum o kuratski službi je podpisan v predvolilnem času, vladni podpisniki so volilni kandidati (iste stranke), sporazum nekritično podprejo desne politične stranke, ki so na oblasti (z izjemo SLS+SKD, ki je kritična, a manj kot ostale kritične stranke), v provladnem tisku pa se kritike pavšalno zavrnejo s političnimi pamfleti.

ŠOLSTVO

Nerealno bi bilo pričakovati, da bi lahko v predvolilnem času ignorirali problematiko o verskih vsebinah v javnem šolstvu. Je pa nekoliko presenetljivo, da omenjena tema ni bila bolj izkoriščena v strankarskih bojih (kar je dobro). Sicer so bili v tem času problemi s šolstvom deležni precej medijske pozornosti. Glavni razlogi: nedokončana reforma javnega šolstva, ki jo že od vsega začetka spremljajo burne polemike; konceptualno vprašanje uvajanja devetletke in odprto vprašanje evalvacije tega eksperimenta; tradicionalno odklonilno stališče RKC do javnega šolstva; kritike nekaterih novejših potez Bajukove vlade na šolskem področju, ki jih je na ministrstvo naslavljala tako strokovna javnost kot Sindikat vzgoje, izobraževanja in znanosti (SVIZ) in Društvo ravnateljev. Kako so v tem polemičnem kontekstu odmevale verske vsebine? Na anketo »o aktualnih šolskih vprašanjih«, s katero je uredništvo Dela zajelo parlamentarne stranke, so se vse odzvale z jasnimi stališči do vsega, kar jih na šolskem področju moti in kar pogrešajo; o verskih vsebinah v javni šoli pa sta se v tej (predvolilni) anketi eksplicitno opredelili samo stranki ZLSD in SNS. Prva je poudarila stališče, da »v šolstvo ne smejo prodirati verske politične usmeritve strank«, izrekajo se »proti strankarski stroki v šolstvu« in menijo, da je šola preobčutljivo področje »za interese katoliške cerkve« in zato nasprotujejo, da bi bilo javno šolstvo vključeno »v pogodbe s katerimi koli mednarodnimi subjekti« (s tem so mislili na predvideni državni sporazum s Svetim sedežem). Podobno tudi SNS: zanje je lahko le »laična šola, neobremenjena s cerkvenimi in političnimi vplivi« kakovostna šola (Delo, 6. X.); ta stranka je tudi edina, ki se javno zavzema za zmanjšanje državnega financiranja zasebnih šol (s tem tudi verskih) od sedanjih 85% na 50%. Pri tem je zanimivo, da ravno SNS – ki svojo predvolilno kampanjo v nasprotju z drugimi strankami gradi na ostrem zavračanju stališč RKC – kljub temu še vedno odobrava izdatno financiranje zasebnih in verskih šol, čeprav v istem stavku dodaja, da gre »pri teh šolah za elitizem oziroma za

versko indoktrinacijo« (Radio 1, 23. IX.). Najmočnejša parlamentarna stranka LDS, ki je najzaslužnejša za obstoječo šolsko zakonodajo in zato deležna največ kritik RKC, pa se izrecno zavzema za obstoječe proračunsko financiranje zasebnih šol v višini 85% in vprašanja vere v šoli sploh ne načenja. Pri tem je zanimivo, da so Krščanski socialisti – kot koalicijski partner ZLSD, torej tiste stranke, ki jo ima RKC (ob LDS) za najbolj levičarsko in nasprotno cerkvenim interesom – javno izjavili, da se strinjajo z državnim financiranjem verouka po župnijah, če je to potrebno (Večer, 7. X.).

Pričakovali bi, da se bodo stališča radikalizirala vsaj ob izteku predvolilne kampanje, tik pred volitvami, zlasti npr. pri novih neparlamentarnih strankah, za katere se do zadnjega ni vedelo, ali bodo prestopile parlamentarni prag. Vstop v parlament je uspel SMS, ki je nabrala ključne glasove ravno v zadnjih dneh kampanje. Kako so odgovarjali na novinarska vprašanja o tej temi? Zelo umirjeno in korektno: po njihovem mnenju »verouk ne sodi v šole«, hkrati pa dodajajo, da RKC »nikoli ni zahtevala kaj takega«. Podobno tudi Demokrati, ki sicer niso prišli v parlament, so pa ravno tako lovili dragocene glasove (zlasti) ob izteku kampanje, nasprotujejo verouku v šoli, ker so tam tudi neverujoči, »in posiljevanje vseh z veroukom nima smisla. Verouk naj se pač odvija v okolju, ki je temu namenjen« (POP TV, 12. X.). Pri tem je bilo posebej zanimivo tudi predvolilno soočenje med strankama ZLSD in NSi na TV3, kjer je bila načeta ta tema. Ker gre za izrazito nasprotni politični stranki – od katerih je ena povsem na desnici in ji je RKC izrazito naklonjena, medtem ko se druga deklarira za levo in je zato deležna očitkov RKC o komunistični nomenklaturi –, bi torej pričakovali, da bodo največje polemike na omenjeno temo ravno v soočenju med tema dvema strankama. V resnici pa je bilo povsem drugače: predstavnica NSi je izrecno izjavila, da podpira obstoječi predmet »verstva in etika« (kar je npr. tudi stališče LDS in ZLSD), edina razlika s predstavnico ZLSD je bila le v kadrovskih izvajalcih tega predmeta. Po mnenju prve (NSi) lahko verske vsebine v javni šoli učijo vsi, ki jih strokovno obvladajo, po mnenju

druge pa samo religiologi, ne pa aktivni pripadniki določene vere, ker so nujno pristranski. Poudarek iz tega razgovora: zgleden primer *kulturnega dialoga*, ki se ne izogiba kočljivih vprašanj, ki jasno pokaže tako ključne razlike med obema kot tudi skupna stališča in ki prepričuje volivce s strpnim in hkrati odločnim nagovorom. Šlo je za zgleden primer predvolilnega soočenja, v katerem je javno prepoznavna in v političnem nastopanju izurjena samo ena kandidatka, druga pa je popolnoma neznan, nevesča politične retorike in verjetno prvič pred kamero – briljirali pa sta obe! (Sugestija v premislek cerkvenim strategom: kaj bi se zgodilo z javno podobo RKC, če bi njeni funkcionarji predstavljanje cerkvenih stališč zaupali predstavnicam namesto teologom?)

Izjave ostalih strank in ostalih nestrankarskih akterjev, ki so se v kakršni koli obliki javno izrekli o kombinaciji verskega pouka oz. verouka s programi javne šole, so bile presenetljivo umirjene in nobena ni dosegla »radikalizma« SNS, čeprav je treba v tem primeru tudi njihov »radikalizem« razumeti relativno glede na druge (torej v narekovajih). V zvezi s tezo o kulturnem boju gre za pomemben podatek. Vemo, da RKC načrtno problematizira šolsko vprašanje že zadnjih sto let (od Mahničiča naprej) in to bo počela tudi v 21. stoletju (sodeč po sinodalnih dokumentih: gl. Štuhec 1999; 2000). Kot rečeno, je ravno v predvolilnem času problematika šolstva spet postala vroča tema in razumljivo, da se temu mediji niso mogli izogniti. Tako je POP TV namenila šolski problematiki posebno predvolilno oddajo (1. X.), ki so se je udeležili predstavniki parlamentarnih strank in nekateri strokovnjaki. In kakšen je bil razgovor? Očitno zelo odmeven. Zaradi pomembnosti oddaje je bila objavljena analiza njenega poteka celo v osrednjem slovenskem tiskanem dnevniku, kjer so poudarili tri značilnosti: da gostje v oddaji »sicer niso povedali kaj bistveno novega, a kopja so se vendarle (ostro) lomila«, da smo bili spet priča »starim razpotjem med desnico in levico« in da kljub temu razcepu in vroči temi »gostje niso niti črhnilo o uvedbi verouka ali verskih vsebin v šolo« (Delo, 3. X.).

Ugotovitev: problematika javnega šolstva je že dlje časa medijsko navzoča, Bajukova vlada jo je z nekaterimi potezami šolskega ministrstva še bolj izpostavila, kar je odmevalo tudi v predvolilnih soočenjih – z rahlo, a opazno izjemo vprašanja verskih vsebin v šoli. Ravno tu, kjer je RKC z državo v največjem sporu, opažamo umirjene izjave: volilni kandidati jih sicer niso mogli ignorirati, jih pa nikakor niso potencirali. Popolnoma vseeno je, ali so tako ravnali zaradi oportunistične strategije do političnih nasprotnikov, zaradi nepoznavanja strokovno zahtevne problematike, zaradi javnega mnenja, ki je tej temi izrazito nenaklonjeno, ali pa zaradi ocene, da je pomembnejše vse drugo. Dejstvo je, da so vsi povedali, kar so hoteli, in to brez zaostrovanja in žalitev političnih tekmecev, vere ali RKC. Predstavljam si npr. nepoučenega tujca (v smislu, kot ga je predpostavil Schutz 1976), ki bi obiskal predvolilno Slovenijo z namenom, da *zgotj* iz stališč do vere in šole izdela kartografijo političnega prostora. Pri tem bi gotovo imel probleme. Razliko med politično levico in desnico bi se mu še nekako posrečilo razbrati. Precej težje bi ugotovil, katera stranka je najbližje uradnim cerkvenim stališčem, saj bi moral brati »med vrsticami«, kar je v tem primeru zelo nezanesljivo. Kulturni boj bi mu bil zelo nejasen, ostrine uradnih cerkvenih očitkov pa zagotovo ne bi razumel.

MEDIJI

Naj znova spomnim, da predmet analize ni (ne)pristranskost medijev, ampak evidentiranje vsebin, ki so za verske akterje odločilnega pomena in veljajo v javnosti za sporne. Taka vsebina je v tem razdelku množični mediji, t. j., opredeljevanje do njih in (ne)zadovoljstvo z njimi. Tu je opazen naslednji paradoks: predvolilni boj predpostavlja dvoje, dejavnost medijev in njihovo pluralnost – oboje skupaj pa je pogoj predvolilnega boja. Če bi namreč imeli samo eno ali drugo, predvolilni boj sploh ne bi bil mogoč. Šele, ko imamo oboje (dejavne in pluralne medije), lahko pride do tega, da se ravno skozi medijski pluralizem vzdržujejo

očitki enih medijev na račun drugih v predvolilnem boju. Ta paradoks medijskega pluralizma je vselej verjeten, čeprav ni nujen. Kakšen je torej odnos do medijev?

Pogosto so opozarjali na odsotnost pluralizma in medijsko pristranskost, te kritike pa so izrekli cerkveni mediji Družina in Radio Ognjišče, stranke z desnega političnega pola (ki so v vladi in prisegajo na krščanske vrednote) in tednik Mag. Zlasti slednji je izrazito kritičen samo do nevladnih strank in seveda do SKD+SLS, ko se je ta distancirala od vladne koalicije. Izstopajo naslednje, večkrat ponovljene ocene: da so mediji pod vplivom državnega predsednika (nekdanjega komunista) in da gre pri nas za najhujšo cenzuro (Družina, 17. IX.); da med novinarji prevladuje avto-cenzura, da gre za nenehne napade medijev na RKC in za mlačen odnos države do RKC (kar je stališče novoustanovljene vladne stranke NSi, katere predsednik je hkrati predsednik vlade in dejaven v predvolilnem boju; Radio 1, 18. IX.); da se zaradi medijske blokade premalo govori o vladnih uspehih Bajukove vlade; da nobena javnomnenjska raziskava ni merodajna, saj gre za »monopolno javno mnenje«; da se ravno v tem predvolilnem času dogajajo na Slovenskem najhujše oblike cenzure; da »katoliška cerkev kljub večinskemu položaju nima potrebne politične teže«; da na nacionalni TV skušajo novinarji s svojimi vprašanji razbiti pomladne stranke (Radio Ognjišče, 28-29. IX.). Apostolski nuncij v Sloveniji izjavi, da nacionalna TV zanemarja verske teme in da eden od slovenskih tednikov vztrajno išče škandalozne dogodke v RKC (Dnevnik, 13. X.), kar se nanaša na tednik Mladina, ki je med drugim objavil tudi seksualno-provokativno risbo nadškofa (kot eno v redni seriji tovrstnih risb, kjer so se enako razgaljeni pojavljali najuglednejši politiki z leve in desne in druge medijsko izpostavljene osebnosti. Pri tem tudi ne gre pozabiti, da ta revija, ki je v očeh cerkvenih predstavnikov izrazito levičarsko usmerjena, kritizira prav v vsaki številki tudi vsaj enega predstavnika bodisi levih strank bodisi LDS ali pa predsednika Kučana, hkrati pa je v prav vsaki številki mogoče najti stališča v korist desnice, in vse to velja tudi

v predvolilnem času, gl. Mladina, 18. IX.). Predsednik vlade in stranke NSi na nacionalnem radiu zatrjuje, da »v Sloveniji tik pred volitvami vlada popolna medijska blokada« (Radio 1, 29. X.), in hkrati poudarja, da javnomnenjskim anketam ne verjame, ko merijo uspešnost njegove stranke – in to stališče pojasni takole: anketam ne verjame takrat, ko prikazujejo negativen volilni rezultat, in ne verjame jim tudi, ko njegovi stranki napovedujejo pozitiven rezultat, saj verjame »v eno samo stvar, ko hodim po našem podeželju in vidim ljudi...« (TV 3, 9. X.). Enako kritizira medijsko enostranskost tudi sam vladni urad za informiranje. Ocenjuje, da so naši mediji podobni srbskim, da izvajajo »hujskaško propagando« in blatijo »Janšo, Bajuka, Rodeta in Podobnika« (*ibid.*, 6. X., POP TV 6. X.); da je od vseh »najbolj nervozna prav nacionalna televizija« (Večer 12. X.) itn.

Pri tovrstnih kritikah zasledimo tudi izrazito protislovne ocene, in to ravno pri istih akterjih, ki medije najbolj kritizirajo. Ko Janša nastopa na TV 1, izjavi, da »je bila letošnja kampanja najbolj korektna doslej« in da je »najbolj korekten elektronski medij v volilni kampanji prav TV Slovenija« (TV 1, 13. X.). Hkrati pa cerkvena Družina razglasi nacionalno TV za najbolj nekorektno, ker predvolilna soočenja potekajo »v odsotnosti vsakršne politične vsebine«, prav zato pa so gledalci »prisiljeni« biti priča »neusmiljenega in neciviliziranega mesarskega klanja« (1. X.); predstavnik SLS+SKD ocenjuje, da so v medijih proti njim prihajali »nizki udarci predvsem s strani SDS«, kar si paradokсно razlaga s tem, da »je to morda bolj navijanje za LDS« (POP TV, 13. X.). V isti oddaji predstavnik vladne NSi izjavi, da so bili mediji »izrazito proti desni opciji«, na TV 3 pa predstavnik iste stranke zatrjuje, da je letošnja volilna kampanja »manj agresivna od prejšnjih«, in z njim se odločno strinja tudi predstavnik SLS+SKD, ki je v koalicijskem sporu z NSi in SDS (TV 3, 6. X.).

Posebni medijski dogodki:

a) Vladna predstavnica za tisk Paulinova objavi na internetu članek z naslovom »Slovenska zunanjepolitična sramota«, v katerem kritizira državno politiko in predsednika države. Kabinet predsednika države

protestira in zahteva popravek, nato pa tiskovni predstavnik zunanjega ministrstva Killer javno zatrdi, da je opozoril avtorico, naj popravi napake, zgodi pa se prav nič (morebitni razplet te afere ostane medijsko popolnoma ignoriran); oba omenjena državna predstavnika, Paulinova in Killer, sta kandidata SDS na volitvah (*ibid.*).

b) Ko časopis Delo nameni celo stran obširni samopredstavitvi predsednikov političnih strank, se le predsednik SDS ne odzove na anketo, ker javno bojkotira ta dnevnik. Zato pod imenom njegove stranke, vabljenec k anketi, pustijo v Delu prazen stolpec. Ta prazen stolpec, namenjen samopredstavitvi SDS, v Magu komentirajo kot zaroto časopisa Delo proti omenjeni stranki, za avtorja te zarote pa razglasijo kar predsednika države. Ob tem naj bi bil državni predsednik kriv tudi za to, da je Delo objavilo sliko predsednika SLS+SKD skupaj s papežem, ko je bil na obisku v Vatikanu (v času predvolilnega boja), hkrati pa je tudi kriv, da v Delu ni bilo slike predsednika NSi, ki je bil tudi pri papežu v istem času, čeprav »na štiri oči« (Mag, 41/2000).

c) Najostreje očitke o politizaciji RKC pa zasledimo ravno v desno usmerjeni reviji Mag, ki izrecno trdi, da so nomenklature sile vzrok politizacije »slovenske cerkve, ki je nenavadno vpletena v politične posle nomenklature in ki je njena zavestna žrtev«, česar ostali mediji ne vidijo, ker so vsi »zmanipulirani, tako kot srbski«. To naj bi po zagotovilih Maga dokazovala tudi predvolilna soočenja na TV 3, na katera je ta TV »povabila samo ZLSD in LDS«. Ravno ti stranki, zatrjuje Mag, imata »v svojem programu izbris cerkve iz javnega življenja. To ne more biti in tudi ni naključje« (vse *ibid.*). V tem smislu iznajdejo Magovi analitiki tudi novo skovanko o simbiozi dveh politik in govorijo o politiki »slovenskega obcerkvenega in nomenklaturenega lobija (ki se prekrivata)« (Mag, 29/2000). Ker se na Slovenskem prvič pojavi ta teza, ker so jo v reviji Mag variirali v več člankih in ker se novinarji Maga ne enačijo s t. i. rumenim tiskom, ampak z raziskovalnim novinarstvom, bo morda koristno soočiti navedene očitke iz Maga z naslednjima dejstvom:

- Analiza stališč ZLSD in LDS pokaže, da

omenjeni stranki nimata nikjer v volilnih programih izbrisa RKC iz javnega življenja, in česa podobnega ni mogoče razbrati v nobeni medijski izjavi predstavnikov teh strank.

- V predvolilnih soočenjih na TV 3 so nastopale različne stranke in ne samo ZLSD in LDS. Vsako soočenje na omenjeni TV je bilo namenjeno predstavitvi naslednjih dvojic (oddaje navajam po zaporedju): LDS/SDS, ZLSD/NSi, SDS/SLS+SKD, LDS/NSi, SLS+SKD/ZLSD, LDS/ZLSD, SDS/NSi, SLS+SKD/LDS, SDS/ZLSD, NSi/SLS+SKD. Tem oddajam sledijo samostojni daljši intervjuji z predstavniki strank oz. političnih opcij Bajukom, Zagožnom, Arharjem in Janšo. Sklep: na TV 3 so v samostojnih oddajah predstavljene vse večje parlamentarne stranke, v intervjujih pa nastopajo samo predstavniki desne politične usmeritve, ki se v predvolilni kampanji sklicujejo na krščanske vrednote. Edina stranka, ki dejansko ni bila pripuščenca k rezerviranemu soočenju na TV 3, kamor je bila sicer vabljenca, je stranka ZLSD (v oddaji SDS/ZLSD), ker je poslala na oddajo krščanske socialiste, ki so koalicijski partner ZLSD, uredništvo TV 3 pa jih ni hotelo sprejeti in je zato v omenjenem »soočenju« nastopala samo SDS.

d) Edini medij na Slovenskem, ki je kršil načelo svobodnega dostopa političnih strank do medijev, je cerkveni Radio Ognjišče. V svoje predvolilne oddaje, namenjene soočenju političnih strank, je pripustil samo »stranke, ki so blizu krščanskim vrednotam«, vse ostale pa je izključil iz svojih oddaj, kar je bilo tudi izrecno povedano (Radio Ognjišče, 17. IX.). Zato so se na tem radiju dejansko pojavljale samo »pomladne« stranke NSi, SDS in SLS+SKD, in zato je na tem mediju volilni boj potekal »v živo« samo med prvima dvema strankama na eni in SLS+SKD na drugi strani. Pri tem ne gre pozabiti, da je ravno ta radio, kot rečeno, obdolžil nacionalno TV, da poskuša v svojih soočenjih razbiti pomladni blok. Vse ostale stranke so bile na Radiju Ognjišče deležne samo negativnih komentarjev (brez izjeme), samo pozitivnih komentarjev pa sta bili deležni le NSi in SDS (brez izjeme). O domnevni pristranskosti časopisa Delo, ki je za desnico izrazil nomenklatureni medij,

se lahko zamislimo tudi ob Delovem članku, ki obširno informira bralce o zastopanosti političnih strank v elektronskih medijih po vsej Sloveniji. V tej Delovi analizi je predstavljenih kar 33 radijskih in TV postaj, pri tem pa niti z besedico ni omenjena praksa Radija Ognjišče (Delo, 2. X.). V obširnem razgovoru, ki ga Delo organizira s strankarskimi prvaki, kjer jih sprašujejo o vsem mogočem, ni niti enega novinarskega vprašanja, ki bi kakor koli merilo na odnose političnih strank z RKC (Delo, 7. X.). Je torej Delo pristransko do leve ali desnice?

Ob navedenih kritikah medijev velja opozoriti tudi na naslednjih pet dejstev:

a) Povezava med predstavniki vere in politike. Očitke o politični pristranskosti medijskega prostora izrekajo samo predstavniki RKC in vladnih strank v koaliciji »Slovenija«, ki zastopajo krščansko opcijo, ter tisti del tiska, ki jim je naklonjen. Koalicija je nastala pred volitvami, pri njenem nastanku pa so bili zelo dejavni katoliški duhovniki in katoliški intelektualci (kar so tudi javno priznali). Takrat je prišlo tudi do medijsko odmevnega sestanka strankarskih prvakov Janše, Bajuka in Zagožna z nadškofom Rodetom – vsebine tega sestanka pa udeleženci niso nikoli in nikjer javno pojasnili.

b) Politična pristranskost medijev. V analiziranih medijih, ki so naklonjeni desni politični opciji (Družina, Radio Ognjišče, Mag), ni bilo niti enega kritičnega zapisa o početju ali obljubah NSi in SDS, medtem ko pri ostalih analiziranih medijih ni bilo niti enega, ki bi se omejil zgolj na kritike NSi in SDS ter ob tem povsem ignoriral kritiko drugih strank.

c) Državna reakcija na očitke o pristranskih medijih. Vlada naroči v predvolilnem času raziskavo o medijih, najradikalnejše očitke o cenzuri in medijski blokadi izrekajo cerkveni in vladni predstavniki, ki govorijo o »nomenklaturnih« medijih. Dobro plačano naročilo raziskave je brez razpisa dodeljeno raziskovalni skupini, v kateri ni niti enega člana, ki bi kdaj v svoji znanstveni ali publicistični dejavnosti napisal kaj kritičnega o politiki SDS, NSi ali RKC; kritični so le do strank na levi (o prvih strokovnih odzivih na to raziskavo gl.

Delo, 11. XI., 18. XI., 25. XI., 2. XII. 2000).

d) Pluralnost z vidika cenzure in medijske (ne)svobode. O tej temi je na srečanju ministrskega sveta OVSE na Dunaju predstavil svojo študijo Mednarodni inštitut za medije (*International Press Institute*, IPI). Študija je zajela medijske razmere v državah, članicah OVSE. Izmed 55 članic je bilo samo dvanajst držav takih, v katerih niso zasledili hujših kršitev svobode tiska – med njimi je navedena tudi Slovenija (študija je obravnavala obdobje 1999-2000; Delo, 28. XI.).

e) Medijska pluralnost z vidika javnega izražanja verskih vsebin. Ali ima RKC v Sloveniji možnost, da v javnih medijih izraža svoja stališča? V državi, ki šteje manj kot dva milijona prebivalcev, redno izhajajo naslednja katoliška sredstva obveščanja (navajam samo tisti del seznama katoliških medijev, ki ga RKC predstavlja na svoji strani na internetu): tednik Družina, mesečnik Ognjišče, mesečnik za šolsko mladino Mavrica, mesečnik o misijonih Misijonska obzorja, mesečnik za bolne in njihove prijatelje Prijatelj, mesečnik za duhovnost Božje oko, mesečnik za Slovence po svetu Naša luč, mesečnik za izobražence Tretji dan, mesečnik za cerkveno glasbo Cerkevni glasbenik, mesečnik za mlade Sončna pesem, cerkveni list krške škofije Nedelja, uradno glasilo slovenskih škofij Sporočila slovenskih škofij (obstaja še več drugih cerkvenih časnikov). Večje založbe verskega tiska so Mohorjeva družba, Družina, Ognjišče, Salve, elektronski medij je Radio Ognjišče, redne verske oddaje pa so tudi na nacionalni TV in na zasebni TV 3.

Ugotovitev: v predvolilnem času so do medijev izrazito kritične le RKC in vladne stranke, ki jih je RKC pomagala združiti v koalicijo in ki se vse sklicujejo na krščanske vrednote. Izrecna (deklarativna) prepoved medijskega nastopanja v predvolilnih oddajah je vpeljana samo na cerkvenem radiju, ki je rezerviran zgolj za stranke, »ki so blizu krščanskim vrednotam«. V vseh ostalih medijih je bil dostop vsem strankam zagotovljen pod enakimi pogoji. Največjo medijsko afero, ki je ostala nepojasnjena, so sprožili vladni predstavniki oz. volilni kandidati strank SDS in NSi, ki so najbližje cerkvenih stališčem.

O tej temi je v tisku vrsta različnih opozoril. Nekaj smo jih izbrali. Cerkveni tisk opozarja predsednika države, da ne sme puščati suma o svoji strankarski opredeljenosti (Družina, 17. IX.). Necerkevni tisk opozarja na udejstvovanje duhovnikov, ki sicer ne kandidirajo na volitvah, so pa izrazito politično aktivni v Državljanškem forumu; opozorjeno je, da je koalicija Slovenija »v resnici filiala nadškofijskega ordinariata« (Dnevnik, 23. IX.; Delo, 23. IX.). Predsednik države naj bi dirigiral nosilce kapitala v sami RKC in tovrstna nomenklatura naj bi kreirala politiko (Mag, 38/2000). Vodilni teolog obsodi ZLSD, da zganja klerikalizem, ker je na svojem predvolilnem plakatu uporabila črno barvo (!). To izjavo na Radiu 1 (24. IX.) komentirajo, da si je verjetno prav ta teolog sposodil od ZLSD geslo, naj volivci »volijo modro«, ker je na plakatu te stranke tudi modra barva, hkrati pa se sprašujejo, »zakaj se za nagovarjanje volivcev, naj gredo na volitve, čutijo poklicani tisti, ki sicer ne kandidirajo« (t. j., duhovščina). Drug vodilni teolog v predvolilni strankarski oddaji zatrjuje, da je del desnice (misli na SLS+SKD) podprl bivše komuniste, nalašč razbil desno koalicijo in povzročil nezanimanje ljudi za volitve, zato pa je nastala stranka NSi, da znova mobilizira razočarane. Ta teolog označi celotno sodstvo s sindikati vred za »transmisijo« komunističnih sil, v zavrnitvi večinskega volilnega sistema in odločitvi parlamenta za proporcionalni sistem pa vidi prevaro, katere cilj je razbiti vladajočo desno koalicijo; ob tem označi najbolj množično stranko v Sloveniji (LDS) za stranko kapitala, ki je povezana z bivšim komunističnim režimom, itn. (Radio Ognjišče, 20. IX.). V cerkvenem časopisu se znan katoliški intelektualec razpiše o posebnem virusu »antislovenin«, katerega bistvo je »odpor do slovenstva«, in zagotovi, da so proti tej okužbi najbolj odporni kristjani, medtem ko je »ta virus najbolj na delu v psihah ljudi brez vere«. Številka, kjer izumijo ta virus, ima na naslovnici fotografijo Antona Mahničiča, teologa, ki je najzaslužnejši za kulturni boj na Slovenskem, zraven pa njegov citat:

»Resnica je ena in nedeljiva kakor Bog« (Družina, 17. IX.). Mogoče je domnevati, da je imel virus »antislovenin« v mislih tudi predstavnik volilnega štaba NSi, ko se je izrecno obračal na volivce s sklicevanjem na »instinktivni« občutek za ločitev dobrega od slabega in na »prirojen občutek za pravico«, zaradi katerega bo po njegovem stranka NSi na volitvah uspešna, saj je »v Slovencih prirojen občutek za poštenost in prirojen občutek za to, da beseda velja« – skratka, naklonjenost stranki NSi naj bi bila posledica instinkta in prirojenega čuta med Slovenci (Radio Ognjišče, 27. IX.). Istega dne na enem od soočenj udeleženci komentirajo tipično mahničevsko trditev, da »kdor ni rimokatoličan, ni Slovenec«, sam minister za kulturo pa škandaloznost te trditve minimalizira, saj se mu zdi dosti hujša reklama v zvezi s smučarskimi skoki, ki so jo pred tem vrteli v medijih in ki (s precej ironije) trdi, da »kdor ne skače, ni Slovenec« (TV 1, 27. IX.). Mediji ugotavljajo tudi nekatera nezakonita politična dejanja, npr. tega, da župan, sicer kandidat na volitvah (SDS), v svoji občini priredi v predvolilnem času otvoritev katoliškega verskega objekta, ki je zgrajen na črno in za katerega mu je država izstavila odločbo o rušenju, ki jo pa kot najvišji občinski predstavnik demonstrativno zavrača (Delo, 3. X.), pa tega, da slovensko veleposlaništvo v Švici naslovnikom v uradnem vabilu za volitve priloži katoliški Župnijski list (Mladina, 18. IX.). Mladina (17. X.) objavi volilni letak, ki so ga delili pri nedeljski maši v cerkvi, na njem pa je molitev za domovino in navodilo, da je treba voliti Bajuka in stranko NSi. Cerkveni radio teden pred volitvami poziva vse Slovence, naj postanejo enotni, namesto da so strankarsko razdeljeni, naj gredo na ulice ter po srbskem zgledu zrušijo parlament:

Napaka Slovencev je v primerjavi s Srbi v njihovi mlačnosti. Srbi so pripravljeni za svojo boljšo prihodnost podirati parlamentarne stavbe, preživeti na ulicah tedne in tedne. V Sloveniji pa take vztrajnosti pri svojih ciljnih ni zaznati [...] Ostajamo pri tradiciji, ki je na žalost še vedno rdeče barve, nočemo poskusiti z novim vetrom [...] A dragi Slovenci in Slovenke, kako veste, da ni

vredno poskusiti? Zakaj se ne bi združili v en narod, zakaj si ne bi vsaj enkrat za vzgled vzeli Beograda in se vsi skupaj odločili za novo prihodnost [...] Upam, da vam bo kateri od teh stavkov odzvanjal tudi prihodnjo nedeljo, ko se boste odločali za ali proti.« (Radio Ognjišče, 8. X.)

Tradicija slovenskih škofov je, da čutijo ob vsakih volitvah dolžnost nagovoriti slovensko javnost, kako naj voli. V tokratni predvolilni izjavi se izognejo skušnjavi, da bi naravnost povedali, katero politično stranko ali opcijo se naj bi volilo. Osrednji apel izjave, objavljene in komentirane tako v levih kot desnih medijih (Dnevnik, 25. IX., Radio Ognjišče, 24. IX.), pa je pouk o tem, da volitve niso samo pravica, ampak *hkrati* tudi dolžnost, in zato naj zlasti verniki »izpolnijo svojo dolžnost in se udeležijo volitev«, saj nič »ne more opravičiti izostanka od volitev.« Na tako razlago volilne pravice ni bilo niti ene same kritične reakcije v medijih, ki bi opozarjala, da pravica ne more biti hkrati dolžnost, saj bi v tem primeru ne bila več pravica (dejstvo: volitve, ki so izraz državljanske ali verske dolžnosti, niso svobodne; na svobodnih volitvah mora biti zagotovljena pravica, da volivci oddajo svoj glas – ali pa ga ne oddajo – brez kakršnih koli pritiskov!). Ozadje: pri deklariranem *izenačenju* pravice z dolžnostjo so se slovenski škofje v svoji izjavi oprli na citat iz cerkvenega dokumenta *Gaudium et spes* (1965: 75). Ob tem pa so popolnoma ignorirali drugi cerkveni dokument iz istega časa, kjer je razumevanje pravic ustreznejše, saj izrecno opozarja, da je povezava pravic z dolžnostmi le v naslednjem smislu: kar je pravica za posameznika, je pri »*dru- gih osebah*« dolžnost, da to pravico priznajo in spoštujejo« (*Pacem in terris*, 1963: 29; podčrtujemo mi). Seveda ob tem ne smemo pozabiti, da vatikanska določila niso pristojna za državne volitve, pa naj bodo ustrezno ali neustrezno formulirana. Pristojna je Ustava RS in mednarodni dokumenti o človekovih pravicah, kjer uživanje temeljnih državljskih pravic ni nikjer pogojevano z dolžnostmi, pač pa je izrecno prepovedana kakršna koli prisila (prim. Ustava RS 1992: 41. člen; Splošna deklaracija o člo-

vekovih pravicah 1948: 19. člen; Deklaracija o pravicah človeka in državljana 1789: 10. člen; Protokol Evropske konvencije o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin 1950: 3. člen; da je pravica hkrati dolžnost, je bilo določeno samo v socialistični ustavi bivše Jugoslavije, Ustava SFRJ 1974: 173. člen). Omenjeno škofovsko izjavo so – presenetljivo – javno pohvalile vse politične stranke z izjemo SNS, ki ostaja odklonilna zaradi povsem načelnih razlogov, medtem ko se je med vsemi pozitivnimi odmevi izrazito pohvalno izrekla ravno LDS, in to zaradi treh razlogov: ker je škofovsko pismo »neprimerno bolj nevtralnokot vsa dosedanja«, ker vsebuje »apel k čim višji udeležbi na volitvah«, kar bi po mnenju LDS »morale storiti enako« tudi druge civilne institucije, in ker je škofovsko pismo »velik civilnodružbeni napredek« (Delo, 27. IX.; Večer, 28. IX.; Mag, 40/2000). Komentariji, ki jih v nadaljevanju izrekajo sami cerkveni predstavniki, gredo v isto smer, s tem da še zaostrujejo zgrešeno sintagmo o volilni pravici, ki da je hkrati dolžnost in ne samo pravica: izrecno poudarjajo »dolžnosti državljanov«, da gredo na volitve, in izrecno poudarjajo, kako je osrednja poanta v škofovskem pozivu ravno ta, da je treba razumeti »volitve kot temeljno pravico in najelementarnejšo državljansko dolžnost« (Večer, 28. IX.). Po volitvah se ista logika še bolj radikalizira: zdaj cerkveni predstavniki ne govorijo več samo o tem, da je volilna pravica hkrati dolžnost, ampak da je ravno dolžnost tista, ki je pogoj pravice (»v ozadju ni pravica, temveč dolžnost [...] zaporedje je obratno: ne ker imajo pravico, imajo dolžnost, ampak ker imajo dolžnost, imajo tudi pravice«; Radio 1, 20. XI.).

In kako je z domnevno strankarsko nepristranskostjo škofovske izjave? To lahko sklepamo iz komentarjev v cerkvenih medijih, ki so eksplicirali prav tisto, kar je v izjavi implicitno: prisiljevanje krščansko opredeljenih volivcev, da se v čim večjem številu udeležijo volitev, in sicer zaradi bojazni, da bo abstinenca na volitvah največja med privrženci desnih strank, ker bodo na dan volitev ostali doma zaradi razočaranja nad konflikti znotraj koalicije »Slovenija«, ki so se potencirali ravno v predvolilnem

času. Cerkvena kalkulacija: volilno katastrofo katoliško usmerjene desnice lahko prepreči samo avtoritativen poziv kristjanom, da morajo na volitve. Zato ob komentiranju škofovskega pisma cerkveni Radio Ognjišče napove: »obstaja izračun, ki pravi, da bi ob 80-odstotni volilni udeležbi zmago zagotovo dobila desna stran«, t. j., stranke slovenske pomladi (21. IX.). Hkrati ta medij objavi najbolj ideološko pristransko in metodološko sporno anketo, ki je bila objavljena v vsem predvolilnem času. Po tej anketi naj bi kar 50% glasov dobila stranka NSi, druga naj bi bila SDS z manj kot 20% glasov, tretja bo SDS+SKD s 15% glasov, vse ostale stranke pa naj bi dobile manj ali nič. Te ankete ni komentiral nihče – ne z desnice ne z levice ne nepristranski strokovnjaki –, kljub dejstvu, da so bili mediji, kot smo videli, v predvolilnem času zelo izpostavljen predmet kritik.

Dodatek:

- Volilne abstinence se je bala tudi stranka LDS, čeprav je vseskozi ugotavljala najvišje rezultate v predvolilnih projekcijah in tudi dejansko zmagala na volitvah z močno prednostjo pred vsemi ostalimi. Verjetno je hvalila nedemokratsko škofovsko izjavo zaradi ocene, da bi bila ob večji volilni abstinenci tudi njena prednost manjša.

- Rezultat: dejanska volilna udeležba je bila razmeroma visoka (70,37%), med abstinenti volitev pa niso izstopali simpatizerji koalicije Slovenija.

- Z vidika načela o svobodnih volitvah je bila storjena najresnejša napaka prav na samih glasovnicah: navodilo na glasovalnih lističih se je začelo z opozorilom, da lahko obkrožimo samo »nega kandidata«, čeprav so bile dejansko na seznamu tudi številne *kandidatke*, med drugimi tudi predstavnice NSi, SDS in SKD+SLS. To zavajajoče navodilo je zakrivila Republiška volilna komisija. Za našo analizo pa je opozorilo o tej napaki pomembno zato, ker tega ni zabeležil noben medij, nobena politična stranka, nobeden od pooblaščenih organov za spremljanje volitev, tudi ne Varuh človekovih pravic ne Urad RS za žensko politiko. Tudi slovenski škofje niso na to kršitev reagirali z nobeno izjavo.

Ugotovitev: v predvolilni politični kampanji je bilo precej prepletanja med vero in politikom. Kritike tega dejstva so na RKC naslavljali različni mediji, tako tisti, ki so označeni za leve, kot oni z desne. Razlika med njimi je bila le v interpretaciji razlogov oz. okoliščin za ta pojav in v ostrini kritik, kjer je izstopal Mag. Politizacija vere oz. klerikalizacija politike je najbolj izstopala na cerkvenem Radiu Ognjišče. Ta medij je v vsem predvolilnem času vzdrževal najočitnejšo povezavo med sklicevanjem na krščanske vrednote in politično agitacijo (afirmiranjem konkretne politične stranke in kritiziranjem ostalih strank). Po istem kriteriju se na drugo mesto uvršča tednik Družina. Noben cerkveni predstavnik se ni v nobeni izjavi niti enkrat kakor koli distanciral od kakšne izjave, objavljene na Radiu Ognjišče, v Družini ali Magu.

UGOTOVITVE

V demokratičnih sekularnih družbah – kjer velja ločenost državnih in verskih institucij za civilizacijsko normo ali pa je celo ustavno določena – ni prepovedano cerkveno angažiranje v političnem prostoru, tudi ne vplivanje na politične stranke. Dejstvo, da lahko na volitvah tekmujejo le politične stranke, nikakor ne pomeni, da imajo politične stranke monopol pri oblikovanju politične volje; pri tem so lahko udeležena tudi različna interesna združenja, če se tako odločijo, in ena izmed njih je tudi RKC. Pri tem je sporno le različno presojanje dejstva, da vse, kar je dovoljeno, ni nujno tudi koristno. V zvezi s politikom to pomeni, da je izražanje političnih stališč dovoljeno tudi RKC, ni pa rečeno, da je zanjo koristno. Omenjeno opozorilo bi morali izrecno upoštevati zlasti cerkveni predstavniki. Navsezadnje gre za evangelijsko načelo, ki je večkrat omenjeno že v Svetem pismu (»Vse je dovoljeno, vendar ni vse koristno! Vse je dovoljeno, vendar ni vse ustvarjalno!« 1 Kor 10, 23; prim. 1 Kor 6, 12). Enako velja tudi za materialne interese. Primer: vemo, da je RKC pri nas največja denacionalizacijska upravičenka, zakonodaja ji daje pravico do popolnega vračila vsega premoženja v

naravi, vključno z vračilom lastnine iz fevdalnih časov. Čeprav je v tem slovenska zakonodaja svetovno unikatna in čeprav je zakonodajo treba spoštovati, je tudi tu nujen premislek, ali je za RKC, vero in celotno družbo res koristno vse, kar je dovoljeno. Da je ravno RKC zavezana k takemu premisleku, je opozorjeno celo v samih cerkvenih dokumentih, izrecno npr. v koncilski pastoralni konstituciji *Gaudium et spes* (76, 5). Ker tega določila slovenski škofje nalašč ne omenjajo, ga citiram na tem mestu:

[...] uživanju nekaterih pravic, čeprav zakonito pridobljenih, se bo [RKC] celo odrekla, kjer se bo videlo, da je zaradi njihove uporabe postala dvomna iskrenost njenega pričevanja ali da nove okoliščine zahtevajo drugačno ureditev.

To ni nič drugega kot variacija omenjenega svetopisemskega opozorila, da ni vse koristno, kar je dovoljeno. Ker so zlasti materialne dobrine največja skušnjava za to, da bi RKC to načelo ignorirala, ni naključje, da celo v evangelijih najdemo številna opozorila, ki gredo v isto smer, npr.: »če kdo vzame kaj tvojega, ne zahtevaj nazaj« (Lk 6, 30; prim. tudi 1 Tim 6, 6-10; Heb 13, 5). Pri nas pa v denacionalizaciji cerkveni veljaki terjajo vse, kar jim pripada, in državo celo tožijo za obresti. Zanje je vse, kar je dovoljeno, tudi avtomatično koristno. Prav to logiko je RKC zaradi materialnih interesov raztegnila tudi na politično področje. Tako nastaja klerikalizem.

V pluralnih družbah so strategije akterjev odvisne zlasti od njih samih (dokler se izvajajo znotraj legalnih okvirov). Ker se akterji razlikujejo v svojih interesih, se seveda razlikujejo tudi v strategijah in presoji njihove (ne)koristnosti. Opravljena analiza kaže, da je v politično občutljivem času (volitev) RKC zagovarjala naslednja stališča: da je v njenem interesu, če v predvolilnem boju zahteva podelitev vojaških činov in plač duhovnikom; da je v njenem interesu zaostrovanje spora z necerkvenimi mediji (ker so »nomenklturni«); da ne bo vzdrževala izrecne in nedvoumne nevtralnosti do političnih strank, ampak bo ravnala nasprotno; da ji koristi, če deklarativno

poudarja, kako med vero in politiko *ni* mogoče razlikovati, ker se oba javna prostora pomembno prekrivata, itn. Le pri vprašanju vere v javnem šolstvu se RKC v predvolilnem času ni medijsko eksponirala, kar je v nasprotju s pričakovanji, če upoštevamo njene reakcije v zadnjem desetletju – vsekakor pa še vedno velja, da svojih stališč ni spremenila.

Iz teh dejstev lahko sklepamo, da so bile v predvolilnem obdobju navzoče klerikalistične skušnjave z elementi kulturnega boja. K takemu delovanju je RKC precej nagnjena, ni pa edini krivec.

SKLEP

Obseg analize ne dovoljuje izpeljave bolj določnih sklepov o kulturnem boju. Posplošitve so lahko pristranske. Zato naj v zvezi z uvodno tezo opozorim na tri poudarke:

1. V zvezi z RKC na Slovenskem ni jedro spora vprašanje, kaj je dovoljeno in kaj ne. Svoboda mišljenja, govora in delovanja velja za vse, tudi za RKC, ko se politično opredeljuje. Jedro spora je vprašanje: kaj je (za koga) koristno in kaj ni koristno. Ravno to vprašanje pa RKC vztrajno ignorira. Kritiki na njen račun, ki opozarjajo, da cerkveno ravnanje ni koristno, ali pa je celo škodljivo, RKC vselej ugovarja s sklicevanjem na svoje pravice (čeprav niso predmet spora). Cerkevni funkcionarji vpeljujejo to perverzno logiko v javni prostor tako pri presoji političnih kot materialnih vprašanj. Gre za perversnost v dobesednem smislu (lat. *pervertere* = sprevreči, preobrniti), kjer se razmislek o koristnosti sprevrne v govor o legalnosti. Ta perversnost je trajna slepa pega cerkvene strategije do okolja.

2. Cerkevnega koketiranja s političnimi akterji in vplivanja nanje ne smemo mešati z bojem za oblast. Temu se je RKC dokončno odrekla že na začetku 20. stoletja (ko je propadla Mahničeva pobuda za neposredne volitve duhovnikov v parlament; gl. Dragoš 1996). Od takrat naprej RKC uporablja strategijo, ki jo lahko opišemo kot »sedenje na dveh stolih« in je bistveno drugačna kot prej. Značilno zanjo je cerkveno vplivanje na neverska področja tako, da jih

nikoli ne zasede (v celoti). Zato lahko RKC vselej zavrača politične kritike, ki letijo na njeno delovanje, s tem da jih kvalificira za napad na vero.

3. Cerkevno vplivanje na politične stranke je treba izrecno ločevati od delovanja političnih strank, ki se navezujejo na RKC. Oboje je zelo podobno, pogosto sočasno, a ni eno in isto. V obeh primerih ravnanj gre za klerikalizacijo politike oz. za politizacijo vere – a za eskalacijo klerikalizma je druga

vrsta delovanja občutno bolj destruktivna od prvega. Prav paktiranje političnih strank s cerkveno stranjo je nevarna inovacija v našem političnem prostoru, medtem ko v politizaciji na cerkveni strani ni zaslediti nobenih bistvenih novosti. Kar RKC počne, je počela že zadnjih sto let. Za kulturni boj je v tem smislu bolj usodno ravnanje političnih strank in državnih oblasti kot pa cerkvenih.

Literatura

- R. S. APPLEBY (1998), Fundamentalism. V: R. WUTHINOW (ed.), *The Encyclopedia of Politics and Religion*. Vol. 1. London: Routledge.
- S. DRAGOŠ (1996), Strategije Katoliške cerkve na Slovenskem. *Družboslovne razprave*, XII, 21: 27-41.
- (1998), *Katolicizem na Slovenskem*. Ljubljana: Krtina.
- (1999), Katoliška cerkev in civilna družba na Slovenskem. V: R. Bohinc, M. Černetič (ur.), *Modra knjiga: Civilna družba v Sloveniji in Evropi*. Ljubljana: Društvo Občanski forum, Služba Vlade RS za evropske zadeve (453-464).
- F. ERJAVEC (1923), *Slovenci*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna.
- J. JUHANT, R. VALENCIČ (ur.) (1994), *Družbeni nauk Cerkve*. Celje: Mohorjeva družba.
- J. O'BRIEN, M. PALMER (1999), *Atlas verstev sodobnega sveta*. Ljubljana: Družina.
- D. RUPEL (1987), *Besede božje in božanske*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- A. SCHUTZ (1976), The Stranger: An Essay in Social Psychology. V: A. BRODERSEN (ur.), *Collected Papers II: Studies in Social Theory*. Netherlands: The Hague (91-105).
- M. SMRKE (1996), *Religija in politika*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- J. ŠINKOVEC (1996), *Pravna, demokratična in socialna država*. Ljubljana: Enotnost.
- I. ŠTUHEC (ur.) (1999), *Izberi življenje*. Ljubljana: Družina (delovno gradivo za 1. zasedanje).
- (ur.) (2000), *Izberi življenje: Predlog sklepnega besedila sinode*. Ljubljana: Družina.
- N. TOŠ *et al.* (1999), *Podobe o cerkvi in religiji (na Slovenskem v 90-ih)*. Ljubljana: FDV-IDV.
- J. A. VAN DER VEN (1996), *Ecclesiology in Context*. Michigan & Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Co.
- R. J. WOLFF, J. K. HOENSCH (ur.) (1987), *Catholics, the State and the European Radical Right 1919-1945*. New York: Columbia University Press.